

BYZANTINA

37

2019/20

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ - ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ
Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής
του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού
Πολιτισμού

Αν. Πρόεδρος

ΜΑΡΙΑ ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια της Πολυτεχνικής Σχολής
του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Μέλη

ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ
Καθηγήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής
του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΗΛΙΑΣ ΤΑΞΙΔΗΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής
του Τμήματος Φιλολογίας

ΣΟΦΙΑ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ
Επίκουρη Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE CENTRE FOR BYZANTINE RESEARCH
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

ADMINISTRATIVE COUNCIL - EDITORIAL COMMITTEE

President

Prof. KONSTANTINOS P. CHRISTOU
Faculty of Theology, School of Social Theology and Christian
Culture

Vice-president

Assoc. Prof. MARIA ARAKADAKI
Faculty of Engineering, School of Architecture and Engineering

Members

Prof. NATALIA POULOU
Faculty of Philosophy, School of History and Archaeology

Assoc. Prof. ILIAS TAXIDIS
Faculty of Philosophy, School of Philology

Assist. Prof. SOFIA TZORTZAKAKI-TZARIDOU
Faculty of Law

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 37^{ος}

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2021

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ευάγγελος Χρυσός, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μητρ. Μεσσηνίας Χρυσόστομος Σαββάτος, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ταξιάρχης Κόλιας, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φωτεινή Κολοβού, Πανεπιστήμιο Λειψίας
Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Θεοχάρης Παζαράς, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ελευθερία Παπαγιάννη, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ελένη Σαράντη, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Αθανάσιος Σέμογλου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Παρασκευή Παπαδημητρίου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Χριστίνα Παπακυριακού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Αναστασία Π. Πλιώτα, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ελένη Χρυσάφη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

© ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΑΠΘ 2021

Βασιλίσσης Όλγας 36

54641 Θεσσαλονίκη

Τηλ.: 2310 992002 – Fax: 2310 992004

e-mail: info@kbe.auth.gr · www.kbe.auth.gr

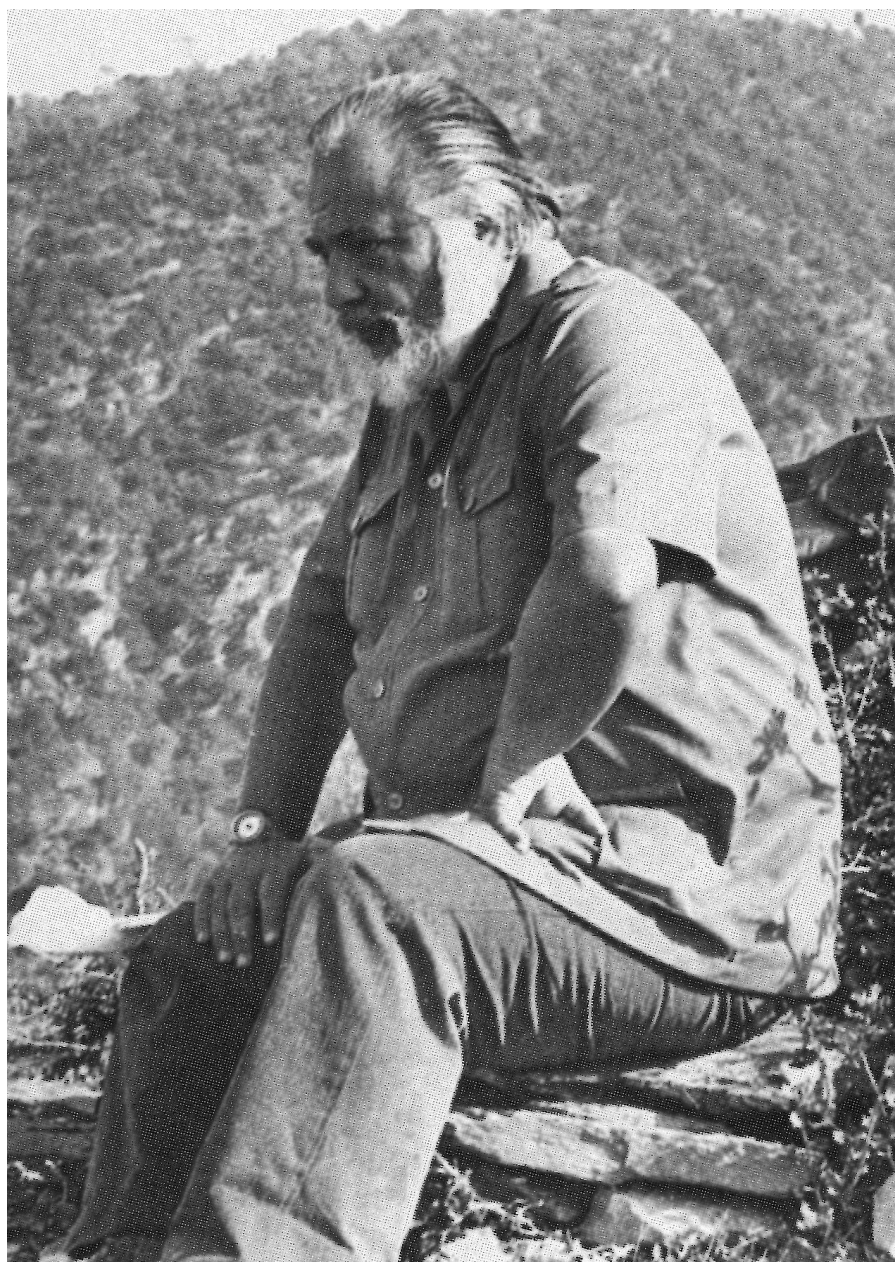
Οι οδηγίες προς τους συγγραφείς για τη συστηματοποίηση της μορφής των άρθρων που
ποβάλλουν στο περιοδικό βρίσκονται στην ιστοσελίδα:

www.kbe.auth.gr

Formatting guidelines for contributors to the journal can be found at:

www.kbe.auth.gr

ISSN 1105-0772

Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος (1927-2019)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	9-15
ΜΑΡΙΑ ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ, Νικόλαος Μουτσόπουλος (27.12.1927-13.2.2019). Βιογραφικά-Εργογραφία	17-46
ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ, Μαρτυρία ορθοπαιδικού γιατρού σε έμμετρη επιγραφή από την Αφροδισιάδα	47-56
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ, Επιστροφή στην "Ιστορική τοιχογραφία" του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης	57-72
ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, Το πρόγραμμα της Eurora Nostra «Επτά περισσότερο απειλούμενα μνημεία- ιστορικοί τόποι» της Ευρώπης και η συμμετοχή του ιστορικού κέντρου της Καστοριάς σε αυτό (2014)	73-91
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΕΜΟΓΛΟΥ, Ο Χριστός Αναπεσών στο Πρωτάτο και η δυναστική προπαγάνδα του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου	93-112
ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ, Οι Φίλιπποι προς τον πρώιμο Μεσαίωνα: μια επανεξέταση των δεδομένων	113-156
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΛΕΒΕΝΤΕΛΗ, Πορτραίτα μοναχών στους ναούς της Αγίας Σοφίας και του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Μία υπόθεση για τον εμπνευστή του μεσοβυζαντινού διακόσμου τους	157-171
ΝΙΚΟΣ ΠΑΖΑΡΑΣ, Παλαιολόγειος κεντητός επιτάφιος από την Ιερά Μονή Ξηροποτάμου Αγίου Όρους	173-192
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΚΟΥ / ΗΛΙΑΣ ΤΑΞΙΔΗΣ / ΗΛΙΑΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΔΗΣ, Οι «Εκφράσεις» στη λογοτεχνία της ύστερης βυζαντινής περιόδου (13ος-15ος αι.)	193-212
ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ, Άγιος Ελευθέριος ο Κουβικουλάρης: Αναδίφηση τεκμηρίων μνήμης και λήθης ενός μάρτυρος	213-238
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΡΥΖΙΔΗΣ, An Early Modern Syncretism: Greek Ecclesiastical Costume in the Ottoman Empire	239-270
ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΟΥΔΗ, Προσεγγίσεις στις ελληνοαραβικές σπουδές κατά τον εικοστό αιώνα: πολιτισμικές και πολιτικές τοποθετήσεις	271-316
ALEXIOS G.C. SAVVIDES, "Echoing with royalty and piety...". Notes on Prinkipos/Prinkepos island (Büyük ada) in byzantine times until the ottoman conquest	317-343

BIBΛIOKPIΣIEΣ

Alexios G.C. Savvides, <i>Observations on Mines and Quarries in the Byzantine Empire</i> (VANGELIS MALADAKIS)	345-350
<i>The Hidden Life of Textiles in the Medieval and Early Modern Mediterranean</i> (PASCHALIS ANDROUDIS)	350-353
Despoina Ariantzi (επιμ.), <i>Coming of Age in Byzantium</i> (ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΤΖΕΛΗΣ)	353-360

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AASS	Acta Sanctorum
AB	Ανάλεκτα Βλατάδων
ABME	Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ABSA	The Annual of the British School at Athens
ActaAntHung	Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	L'Année épigraphique
ΑΕΘΣΕ	Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AfD	Archiv für Diplomatik
AHC	Annuaire Historiae Conciliorum
AHR	American Historical Review
AIPhO	Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves
AJPh	The American Journal of Philology
AnBoll	Analecta Bollandiana
AnnPisa	Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa
AnTard	Antiquité Tardive
ΑΠ	Αρχείον Πόντου
AS	Anatolian Studies
ASAtene	Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente
Atti Venezia	Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti
B	Basilicorum Libri LX
BAR	British Archaeological Reports
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
BF	Byzantinische Forschungen
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
BHO	Bibliothèque Hagiographique Orientale
Bizantinistica	Bizantinistica, Rivista di Studi Bizantini e Slavi
BKM	Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ
BM	Βυζαντινά Μνημεία. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BNJ	Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher

BollClass	Bollettino dei Classici
BollGrott	Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata
BS	Basilicorum Libri LX, Series B, Scholia
BSI	Byzantinoslavica
BT	Basilicorum Libri LX, Series A, Textus
Byz	Byzantion
ΒυζΣυμ	Βυζαντινά Σύμμεικτα (πριν το 2008 Σύμμεικτα)
BXM	Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνα
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CA	Cahiers Archéologiques
CAH	Cambridge Ancient History
CB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1827-1897
CCEC	Cahiers du Centre d'Études Chypriotes
CCSG	Corpus Christianorum Series Graeca
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CIC	Corpus Iuris Civilis
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CJ	Codex Iustinianus (CIC II)
C&M	Classica et Medievalia
CM	Cronica Minora I-III, έκδ. Th. Mommsen
CMH	Cambridge Medieval History
CorsiRav	Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina
CParG	Corpus Pseudoepigraphorum Graecorum
CPG	Clavis Patrum Graecorum
CPh	Classical Philology
CQ	Classical Quarterly
CRAI	Comptes Rendues des Sciences de l'Academie des Inscriptions et belles Lettres
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSEO	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Orientalium
CTh	Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novae ad Theodosianum pertinentes [Codex Theodosianus]
D	Digesta Iustiniani (CIC I)
DAAD	Deutscher Akademischer AustauschDienst
DACL	Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie
DHGE	Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DOS	Dumbarton Oaks Studies
DOSeals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, τ. 1-3, έκδ. J. W. Nesbitt / N. Oikonomides, Washington, D.C., 1991, 1994, 1996· τ. 4-5, έκδ. E. McGeer / J. W. Nesbitt / N. Oikonomides, Washington, D.C., 2001, 2005· τ. 6,

	έκδ. J. W. Nesbitt / C. Morrisson, Washington, D.C., 2009
DOT	Dumbarton Oaks Texts
DS	Dictionaire de spiritualité
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΔωδΧρον	Δωδεκανησιακά Χρονικά
ΕΑ	Εκκλησιαστική Αλήθεια
ΕΑΙΕΔ-ΕΚΕΙΕΔ	Επετηρίς του Κέντρου (έως και τον 9 ^ο τόμο: του Αρχείου) της Ιστορίας του Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών
ΈΒ	Études Balcaniques
EclB	Ecloga Basilicorum, έκδ. L. Burgmann
ΕΕΒΣ	Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΠΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ
ΕΕΦΣΠΑ	Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΕΕΦΣΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ
EI2	Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Leiden 1960-2002
EI3	Encyclopaedia of Islam, Third Edition, Leiden / Boston 2007
EIE	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
EKEE	Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (Κύπρου)
EKMIMK	Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου
ΕΜΣ	Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
ΈΟ	Échos d'Orient
EPLBHC	Encyclopaedic Prosopographical Lexikon of Byzantine History and Civilization, A. Savvides / B. Hendrickx (επιμ.)
ΕΦΣΚ	Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος
FIRA	Fontes Iuris Romani Anteiustiniani
FM	Fontes Minores. Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten [drei] Jahrhunderte
GOTR	Greek Orthodox Theological Review
GRBS	Greek, Roman, and Byzantine Studies
HispAnt	Hispania antiqua. Revista de historia Antigua
ΗπειρΧρον	Ηπειρωτικά Χρονικά
HSPh	Harvard Studies in Classical Philology
HZ	Historische Zeitschrift
IBE	Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ
IG	Inscriptiones Graecae
IBI	Internationales Burgen Institut
IEE	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
IJTS	International Journal of Turkish Studies
Inst.	Institutiones Iustiniani (CIC I)

InstNautAQ	The Institute of Nautical Archaeology Quarterly
IRAIK	Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolje
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JbAC	Jahrbuch für Antike und Christentum
JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
JECS	Journal of Early Christian Studies
JEH	Journal of Ecclesiastical History
JEMH	Journal of Early Modern History
JFA	Journal of Field Archaeology
JGR	Jus Graecoromanum
JHA	Journal for the History of Astronomy
JHP	Journal of the History of Philosophy
JHS	Journal of Hellenic Studies
JHSex	Journal of the History of Sexuality
JLA	Journal of Late Antiquity
JMedHist	Journal of Medieval History
JMEMS	Journal of Medieval and Early Modern Studies
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gessellschaft
JOUHS	Journal of the Oxford University History Society
JRA	Journal of Roman Archaeology
JRS	Journal of Roman Studies
JThS	Journal of Theological Studies
JWarb	Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
KEMNE	Κέντρο Μελέτης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών
Klearchos	Klearchos. Bollettino dell'Associazione Amici del Museo nazionale di Reggio Calabria
ΚρητΕστ	Κρητική Εστία
ΚρητΧρον	Κρητικά Χρονικά
ΚΣ	Κυπριακές Σπουδές
ΛακΣπουδ	Λακωνικά Σπουδαί
LBG	Lexikon zur byzantinischen Gräzität (besonders des 9.-12. Jahrhunderts)
LCI	Lexikon der Christlichen Iconographie
LCL	Loeb Classical Library
ΛΕΒΟ	Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ
LLJ	Law Library Journal
LMA	Lexikon des Mittelalters
LRCW	Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the

	Mediterranean: Archaeology and Archaeometry
LSJ	H.G. Liddell / R. Scott / H.S. Jones, A Greek-English Lexicon
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche
MAA	Mediterranean Archaeology and Archaeometry
MEFRM	Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge
MEG	Medioevo Greco
MGH AA	Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi
MiChA	Mitteilungen zur Christlichen Archäologie
MKE	Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια
MOXE	Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια
MSpäAByz	Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte
N	Novellae Iustiniani (CIC III)
NE	Νέος Ελληνομνήμων
NME	Neograeca Medii Aevi
Νόμος	Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών ΑΠΘ
ΝομΧρον	Νομισματικά Χρονικά
OC	Orientalia Christiana
OCA	Orientalia Christiana Analecta
OCP	Orientalia Christiana Periodica
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium
OrChris	Oriens Christianus
ΠΑΑ	Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PG	Patrologia Graeca
PL	Patrologia Latina
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
PLRE	The Prosopography of the Later Roman Empire
PmbZ	Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit
PO	Patrologia Orientalis
PTS	Patristische Texte und Studien
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum
RaChr	Revue de l'art chrétien
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
RDAC	Report of the Department of Antiquities Cyprus
RE	Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
RÉB	Revue des Études Byzantines
RÉG	Revue des Études Grecques
RÉL	Revue des Études Latines
RendPontAcc	Atti della Pontificia accademia romana di archeologia, Rendiconti
RÉSEE	Revue des études sud-est européennes

RevNum	Revue Numismatique
RIC	The Roman Imperial Coinage
RM	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung
ROL	Revue de l'Orient Latin
RSBN	Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici
SANU	Serbian Academy of Sciences and Arts
ΣΒΜΑΤ	Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
SBN	Studi Bizantini e Neoellenici
SBS	Studies in Byzantine Sigillography
SC	Sources Chrétiennes
SDHI	Studia et Documenta Historiae et Iuris
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SG	Subseciva Groningana
Sh	Subsidia hagiographica
SOsl	Symbolae Osloenses
StOrCr	Studi sul' Oriente cristiano
StudMed	Studi Medievali
StudStor	Studi Storici
StVen	Studi Veneziani
TheolStud	Theological Studies
TIB	Tabula Imperii Byzantini
ΘΒΣ	Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ
Θεσσαλονίκη	Η Θεσσαλονίκη. Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης
ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
TL	W. Buchwald / A. Hohlweg / O. Prinz, Tusculum-Λεξικόν Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα
TLG	Thesaurus Linguae Graecae
TM	Travaux et mémoires
TRE	Theologische Realenzyklopädie
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur
VC	Vigiliae Christianae
VizVrem	Vizantijskij Vremennik
WBS	Wiener Byzantinistische Studien
WSt	Wiener Studien
XAE	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία
ZKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte

ZLU	Zbornik za Likovne Umetnosti
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
ZRG GA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung
ZRG KA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung
ZRG RA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

Δημήτριος Νίκου / Ηλίας Ταξίδης / Ηλίας Χρυσοστομίδης

ΟΙ «ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ» ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΎΣΤΕΡΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΠΕΡΙΟΔΟΥ (13ος-15ος αι.)*

Η λογοτεχνική παραγωγή της ύστερης βυζαντινής περιόδου χαρακτηρίζεται από μία πλούσια πνευματική δραστηριότητα, καθώς οι λόγιοι της εποχής αυτής αφενός αξιοποιούν το κλασικό παρελθόν, σχολιάζοντας, ανθολογώντας και παραφράζοντας τα γραπτά μνημεία της ελληνικής αρχαιότητας, και αφετέρου, πιστοί στη βυζαντινή κληρονομιά, καλλιεργούν λογοτεχνικά είδη των προηγούμενων αιώνων.¹ Ταυτόχρονα, η σημαντική και πολυεπίπεδη λειτουργία της ρητορικής σε όλα τα γραμματειακά είδη της βυζαντινής λογοτεχνίας, αλλά και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η ρητορική παραγωγή κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, δίνει την αφορμή να εξεταστεί η λειτουργία και η δομή των *εκφράσεων* στη λογοτεχνία της εποχής (13ος-15ος αι.).² Κι αυτό γιατί, σε αντίθεση με άλλα ρητορικά προγυμνάσμα-

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί τον καρπό της ερευνητικής εργασίας που χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο της πράξης «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές – Κύκλος Β'» του Επιχειρησιακού Προγράμματος: «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», ΕΣΠΑ 2014-2020.

1. Βλ. σχετικά Η. Hunger, *Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit*, *JÖBG* 8 (1959) 123-155· Κ.-P. Matschke / F. Tinnefeld, *Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln / Weimar / Wien 2001.

2. Για το ρητορικό είδος της *έκφρασης* γενικά, βλ. Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ή λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Α' (μτφρ. Λ. Μπενάκης / Ί.Β. Αναστασίου / Γ. Μακρῆς), Αθήνα 1991 (= Hunger, *Λογοτεχνία*), 263-268· Η. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton 1981, 22-52· Η. Maguire, *The Classical Tradition in the Byzantine Ekphrasis*, στο: Μ. Mullett / R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition. Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham* 1979, Birmingham 1981, 94-102· C. Jouanno, *L'ekphrasis dans la littérature byzantine d'imagination*, Doctorat de troisième cycle, Paris IV-Sorbonne, Paris 1987· D. Rosand, *Ekphrasis and the generation of images*, *Arion* 3 ser. 1 (1990) 61-105· D. Fowler, *Narrate and Describe: The Problem of Ekphrasis*, *JRS* 81 (1991) 25-35· R. Webb, *Ekphrasis ancient and modern: the invention of a genre*, *Word and Image* 15 (1999) 7-18· R.S. Nelson, *To say and to see: ekphrasis and vision in Byzantium*, στο: R.S. Nelson (επιμ.), *Visuality before and beyond the Renaissance*, Cambridge 2000, 143-168· Η. Maguire, *The Realities of Ekphrasis*, στο: V. Vavřínek / P. Odorico / V. Drbal (επιμ.), *Ekphrasis*.

τα, η *έκφραση* εξελίχτηκε γρήγορα σε αυτοτελές λογοτεχνικό είδος.³ Άλλωστε, *εκφράσεις* είναι δυνατό να εντοπιστούν ενταγμένες και σε άλλα λογοτεχνικά έργα, ακριβώς εξαιτίας της ανάδειξης της ρητορικής ως *ancilla litterarum* σε όλα τα γραμματειακά είδη.⁴

Οι αυτοτελείς *εκφράσεις* της ύστερης βυζαντινής περιόδου είναι αριθμητικά λιγότερες από αυτές των προηγούμενων αιώνων, έτσι ώστε να δίνεται η εντύπωση πως το είδος παρακμάζει την εποχή αυτή. Ωστόσο, μια τέτοια διαπίστωση είναι μάλλον παραπλανητική: στην ύστερη βυζαντινή περίοδο παρατηρείται ένας περιορισμός στην καλλιέργεια του είδους, αλλά η αξιοποίηση του κλασικού και του βυζαντινού παρελθόντος, όπως επίσης και ο εμπλουτισμός των θεμάτων ή η αντικατάστασή τους από άλλα, αποδεικνύουν τη δημιουργική εξέλιξη του και την προσαρμογή του στις απαιτήσεις της εποχής.

Ένας μεγάλος αριθμός *εκφράσεων* αφορά στην περιγραφή πόλεων ή τόπων. Πιο συγκεκριμένα, από τις σαράντα αυτοτελείς *εκφράσεις* της περιόδου, οι εννέα αναφέρονται σε πόλεις (Κωνσταντινούπολη, Νίκαια, Τραπεζούντα, Κόρινθος), στην Ίμβρο ή στην κώμη Πετρίνα της Λακεδαιμόνος. Πρόκειται για τις περισσότερες αριθμητικά *εκφράσεις* πόλεων σε ολόκληρη τη βυζαντινή λογοτεχνία. Η ανάγκη συγγραφής τους ίσως να υπαγορευόταν από ιστορικούς λόγους, καθώς, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, η Νίκαια και η Τραπεζούντα αναδείχτηκαν σε έδρες αυτόνομων κρατιδίων. Έτσι, η πτώση της βυζαντινής πρωτεύουσας επηρέασε την εσωτερική εξέλιξη των επαρχιακών πόλεων, καθώς αυτές κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο δεν ήταν πλέον υποταγμένες στην κεντρική εξουσία, αλλά διατηρούσαν διοικητική, εκκλησιαστική και οικονομική αυτονομία.⁵

La représentation des monuments dans les littératures byzantine et byzantine-slaves [Réalités et imaginaires = BSl 69/3 (2011) supplementum], Prague 2011, 7-19.

3. Βλ. σχετικά Π. Αγαπητός / M. Hinterberger / E. Μήτση, *Εικών και λόγος. Έξι βυζαντινές περιγραφές έργων τέχνης*, Αθήνα 2006 (= Αγαπητός / Hinterberger / Μήτση, *Εικών*), 32-33.

4. Βλ. αντίστοιχα για την ιστοριογραφία: D.R. Reinsch, *Historia Ancilla Litterarum? Zum literarischen Geschmack in der Komnenenzeit: das Beispiel der Σύνοψις Χρονική des Konstantinos Manasses*, στο: P. Odorico / P. A. Agapitos (επιμ.), *Pour une "nouvelle" histoire de la littérature byzantine. Problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du Colloque international philologique (Nicosie, Chypre, 25-28 mai 2000)* [Dossiers Byzantins 1], Paris 2002, 81-94.

5. Βλ. σχετικά Η. Saradi, *Towns and Cities*, στο: E. Jeffreys / J. Haldon / R. Cormack (επιμ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford 2008, 317-327. Α. Κοντογιαννοπούλου, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)* [Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Έρευνας Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού], Αθήνα 2015.

Η δομή των εκφράσεων πόλεων στηρίζεται στις επιταγές και τους κανόνες του ρήτορα Μένανδρου του Λαοδικέως, αλλά και στην αξιοποίηση των εγκωμίων πόλεων της ύστερης αρχαιότητας.⁶ Τα κείμενα αυτά ακολουθούν μια συγκεκριμένη αφηγηματική ανάπτυξη, που περιλαμβάνει την περιγραφή της θέσεως της πόλης (το κλίμα, την τοπογραφία, τα αγαθά που προέρχονται από την ξηρά ή τη θάλασσα), την αναφορά στο ένδοξο παρελθόν της, το εγκώμιο των κατοίκων της και τέλος το εγκώμιο των αρετών της. Ωστόσο, διαπιστώνεται ότι η αξιοποίηση των ρητορικών επιταγών δεν υπήρξε πάντα καθολική, καθώς πολλά κείμενα περιορίζονται στη ρητορική περιγραφή της θέσεως της πόλης και ίσως του εγκωμίου των κατοίκων της.

Σε κάθε περίπτωση είναι σαφές ότι ήδη από τον τίτλο των εκφράσεων πόλεων («έκφρασις εγκωμιαστική» ή αλλού απλώς «εγκώμιον») διαφαίνεται η διαπλοκή του έντονου εγκωμιαστικού στοιχείου με αυτό της έκφρασης. Η σύζευξη, μάλιστα, εγκωμιαστικών και περιγραφικών στοιχείων στις περισσότερες εκφράσεις αυτού του είδους είναι τόσο χαρακτηριστική, που ενίοτε δημιουργεί επιπρόσθετα προβλήματα όσον αφορά τη γραμματολογική κατάταξη του κάθε κειμένου. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, εντούτοις, το εγκωμιαστικό στοιχείο λειτουργεί υποστηρικτικά στην έκφραση, καθώς πέραν από την περιγραφή των εξωτερικών γνωρισμάτων μιας πόλης, δίνεται η αφορμή στον συγγραφέα της να εξάρει και άλλα στοιχεία της, όπως είναι η ευσέβεια των κατοίκων της, οι επιφανείς προσωπικότητές της ή ακόμα και οι ένδοξες στιγμές του ιστορικού παρελθόντος της.

Ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις συνέταξε το 1246 περίπου το πρώτο χρονικά εγκώμιο πόλης της ύστερης βυζαντινής περιόδου για τη γενέτειρά του, Νίκαια.⁷ Στο εγκώμιο αυτό ο συγγραφέας δεν αρκείται στην περιγραφή της αρχιτεκτονικής της πόλης και του περιβάλλοντος χώρου, αλλά αναφέρεται και στην αυτάρκειά της που συνδυάζεται με το υψηλό πνευματικό επίπεδο των κατοίκων της και την υπεροχή της στην παιδεία, τη φιλοσοφία, τη ρητορική και τη θεολογία. Ο Λάσκαρις, όμως, δίνει ιδιαίτερη σημασία και στην πολιτική ιδεολογία της συγγραφής του εγκωμίου, καθώς μέσα από αυτό

6. Βλ. σχετικά D.A. Russell / N.G. Wilson, *Menander Rhetor. Edited with translation and commentary*, Oxford 1981, 28-42. Α. Βουδούρη, *Αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου υπό το πρίσμα της προγενέστερης παράδοσής τους*, Διδ. διατρ., Αθήνα 2016 (= Βουδούρη, *Εγκώμια*), 75-276.

7. Για τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι, βλ. αναλυτικά D. Angelov, *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century*, Cambridge 2019. Για τη χρονολόγηση του εγκωμίου βλ. Βουδούρη, *Εγκώμια* (όπως σημ. 6), 292-294.

τονίζεται η προσφορά της πόλης στη διάσωση της αυτοκρατορίας και του πατριαρχείου.⁸

Παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας ακολουθεί τους κανόνες του ρήτορα Μενάνδρου, το έργο του ανήκει στην πρώιμη λογοτεχνική του δραστηριότητα και γι' αυτό χαρακτηρίζεται από ρητορική τυπικότητα και δομική αμηχανία. Η σύνδεση των ενοτήτων είναι χαλαρή, αλλά τελικά επιτυγχάνει να λειτουργήσει ως ο εξελικτικός ενδιάμεσος κρίκος μεταξύ της κομνηνείας εποχής και της πρώιμης παλαιολόγειας αναγέννησης.

Στο αντίστοιχο εγκώμιο του Θεοδώρου Μετοχίτη για τη Νίκαια, που τιτλοφορείται «*Νικαεύς*» και συντάσσεται για να εκφωνηθεί ενώπιον του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου, η περιγραφή της πόλης συνοδεύεται και σε αυτήν την περίπτωση από τον έπαινο του ιστορικού της ρόλου να διασώσει την αυτοκρατορία μετά την άλωση από τους Λατίνους το 1204.⁹ Η αυτοκρατορική ιδεολογία, όμως, που κυριαρχούσε στο εγκώμιο του Λάσκαρι, έχει υποχωρήσει, καθώς αδιαμφισβήτητη πρωτεύουσα θεωρείται εκ νέου η Κωνσταντινούπολη. Στο κείμενο του Μετοχίτη περιορίζονται τα εγκωμιαστικά στοιχεία, ενώ η στείρα ρητορικότητα του κειμένου, που οφείλεται στην τυπική προσκόλληση στις μενάνδρειες επιταγές, δεν επιτρέπει στον συγγραφέα να αναδείξει τις λογοτεχνικές του ικανότητες.¹⁰

Αντίθετα, στον «*Βυζάντιον ἢ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλόπολεως λόγον*», που είναι ένα εκτενές αυτοτελές εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης, ο Μετο-

8. Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν*, ἐκδ. Α. Tartaglia, *Theodorus II Ducas Lascaris, Opuscula Rhetorica*, München / Leipzig 2000, 68-84. Για τον λόγο βλ. C. Foss / J. Tulchin, *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises. With the Speeches of Theodore Laskaris, In praise of the Great City of Nicaea, and Theodore Metochites, Nicene oration* [Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources 21], Brookline, MA 1996 (= Foss, Nicaea), 123-163· H. Saradi, *The Monuments in the Late Byzantine Ekphrases of Cities*, *BSI* 69/3 (2011) 179-192 (= Saradi, *Monuments*) και Βουδούρη, *Εγκώμια* (όπως σημ. 6), 288-317, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

9. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, ἐκδ. I. Polemis / E. Kaltsogianni, *Theodorus Metochites, Orationes* [Bibliotheca Teubneriana 2031], Berlin / Boston 2019 (= Polemis / Kaltsogianni, *Metochites*), 1-14. Για τον Θεόδωρο Μετοχίτη, βλ. *PLP* 17982· E. De Vries-van der Velden, *Théodore Métochites. Une réévaluation*, Amsterdam 1987.

10. Για τον *Νικαέα* βλ. Foss, *Nicaea* (όπως σημ. 8), 123-131, 164-203· A. Rhoby, *Theodoros Metochites' Byzantios and Other City Encomia of the 13th and 14th Centuries*, στο: P. Odorico / C. Mesis (επιμ.), *Villes de toute beauté: L'ekphrasis des cités dans les littératures byzantine et byzantino-slaves. Actes du Colloque Internationale, Prague 25-26 novembre 2011* [Dossiers Byzantins 12], Paris 2012, 83-99· Saradi, *Monuments* (όπως σημ. 8), και αναλυτικά Βουδούρη, *Εγκώμια* (όπως σημ. 6), 321-349.

χίτης προσφέρει ένα ωριμότερο δείγμα γραφής.¹¹ Ο συγγραφέας εκτός από την περιγραφή της Κωνσταντινούπολης και της θρακικής ενδοχώρας, εγκωμιάζει με ιδιαίτερα ρητορικό τρόπο τα τείχη, τα δημόσια και ιδιωτικά κτίσματα, τους ναούς και εντάσσει δύο εγκώμια για την αγία Σοφία και τον Μεγάλο Κωνσταντίνο· στο τέλος του λόγου –που σώζεται κολοβός– ο Μετοχίτης επιχειρεί μία σύγκριση με τις αρχαίες πόλεις της Βαβυλώνας, της Αλεξάνδρειας, της Αντιόχειας και της Ρώμης, ανώτερη από τις οποίες παραμένει, όπως επισημαίνει, η Κωνσταντινούπολη.¹² Παρά την έντονη ρητορικότητα, τους πλατειασμούς και τις επαναλήψεις, ο «*Βυζάντιος*» καταφέρνει να αναδείξει τη συγγραφική ικανότητα του Μετοχίτη: αυστηρότερη δομή, ρητορική ωριμότητα και δεξιοτεχνία, υψηλή παιδεία και δημιουργική εκμετάλλευση των αρχαίων προτύπων, κυρίως του Αίλιου Αριστείδη και του Λιβανίου.¹³ Είναι ωστόσο σαφής ο πολιτικός προσανατολισμός του εγκωμίου που αναμφίβολα αντανακλά στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας.

Ανάλογες διαπιστώσεις δεν μπορούν να εντοπιστούν στο άλλο αυτοτελές εγκώμιο για την Κωνσταντινούπολη, γραμμένο από τον Γεώργιο Καρβώνη, λιγότερο γνωστό λόγιο της παλαιολόγειας εποχής, που ίσως θα πρέπει να ταυτιστεί με τον σχολιαστή αρχαίων τραγωδιών και αποδέκτη επιστολών του Μιχαήλ Γαβρά.¹⁴ Η παράδοση του κειμένου είναι ιδιαίτερα προβληματική, καθώς το εγκώμιο παραδίδεται κολοβό στα προστατευτικά φύλλα 1r-4v και 290r-293v του κώδικα Vaticanus gr. 444 που χρονολογείται στον 14ο αιώνα.¹⁵ Το κείμενο αποτελεί κι αυτό μια εγκωμιαστική έκφραση της Κωνσταντινούπολης, από την οποία όμως έχει διασωθεί μόνο η περιγραφή της θέσης της πόλης και η σύγκριση των τριών ηπείρων που της προσφέρουν ό,τι καλύτερο διαθέτουν.¹⁶

11. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος ή περί τής βασιλίδος μεγαλοπόλεως*, έκδ. Polemis / Kaltsogianni, *Metochites* (όπως σημ. 9), 430-552.

12. Για τον λόγο βλ. Saradi, *Monuments* (όπως σημ. 8), 180· Ι. Πολέμης, *Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος ή περί τής βασιλίδος μεγαλοπόλεως: κοσμολογία και ρητορική κατά τον ΙΔ΄ αιώνα. Εισαγωγή, κριτική έκδοση, μετάφραση, σημειώσεις* [Βυζαντινοί Συγγραφείς 18], Θεσσαλονίκη 2013, 21-88 (= Πολέμης, Μετοχίτης), και αναλυτικά Βουδούρη, *Εγκώμια* (όπως σημ. 6), 350-445.

13. Βλ. σχετικά Πολέμης, Μετοχίτης (όπως σημ. 12), 25-31.

14. Για τον Γεώργιο Καρβώνη βλ. Βουδούρη, *Εγκώμια* (όπως σημ. 6), 446-449, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία για τον συγγραφέα. Για τον Μιχαήλ Γαβρά βλ. *PLP* 3372.

15. Για το χειρόγραφο βλ. R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci. Tomus II: 330-603*, Citta del Vaticano 1937, 191-192.

16. Γεώργιος Καρβώνης, *Εγκώμιο Κωνσταντινούπολης*, έκδ. E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae* [Miscellanea Byzantina Monacensia 9], München 1968, 341-354. Για το έργο βλ. Βουδούρη, *Εγκώμια* (όπως σημ. 6), 463-475.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο «*Εἰς Τραπεζοῦντα*» λόγος του Βησσαρίωνα.¹⁷ Η χρονολογία της σύνθεσής του δεν μπορεί να απέχει χρονολογικά από την αναχώρηση του λογίου για την Ιταλία (μεταξύ 1436-1437), όταν πλέον διαφαίνεται ξεκάθαρα το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Βησσαρίων, ωστόσο, δεν συνθέτει ένα εγκώμιο για την πόλη του ακολουθώντας τη συνηθισμένη δομή αυτού του είδους των κειμένων. Παρά το γεγονός ότι κατά την πάγια τακτική των λογοτεχνών της περιόδου περιγράφει τη θέση της πόλης του, παρουσιάζει τον Εύξεινο Πόντο και την ενδοχώρα που εξασφαλίζει αυτάρκεια για τους κατοίκους, ο Βησσαρίων αναφέρεται εκτενώς στο ένδοξο ιστορικό παρελθόν της πόλης, τονίζοντας τη σχέση της με την αρχαία Αθήνα. Στην αυτοκρατορία της Τραπεζούντας ο ρήτορας αναγνωρίζει την ελπίδα της συνέχειας του ελληνισμού και για τον λόγο αυτό υπερτονίζει το εγκώμιο της ανδρείας και της ευσέβειας των πολιτών της. Στον λόγο του Βησσαρίωνα δεν υπερισχύει τόσο η πρόθεση του συγγραφέα να δημιουργήσει στους ακροατές-αναγνώστες του μια ζωντανή εικόνα της πόλης. Περισσότερο διαφαίνεται η επιθυμία του να μεταφέρει την απήχηση του λαμπρού πολιτισμικού παρελθόντος της αυτοκρατορίας (μέσω της Τραπεζούντας) που κινδυνεύει να χαθεί, και κυρίως το ουμανιστικό πνεύμα του, στο οποίο αντανακλάται η προσωπική του θέση τη συγκεκριμένη στιγμή μεταξύ Ανατολής και Δύσης, μεταξύ καθολικισμού και ορθοδοξίας.¹⁸

Αντίθετα, η μικρότερη σε έκταση *έκφραση* της Τραπεζούντας του Ιωάννη Ευγενικού συγκαταλέγεται χωρίς καμιά αμφιβολία στο λογοτεχνικό είδος της *έκφρασης*.¹⁹ Η «*Εγκωμιαστική έκφρασις τῆ Τραπεζοῦντι πόλει*» χρονολογείται μεταξύ των ετών 1444-1450, και αποτελεί, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας

17. Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, έκδ. Ο. Λαμψίδης, *Ὁ εἰς Τραπεζοῦντα λόγος τοῦ Βησσαρίωνος* (Κριτική Ἐκδοσις), *Ἀρχεῖον Πόντου* 39 (1984) 3-75. Για τον Βησσαρίωνα βλ. *PLP* 2707· Η. Γιαρένης, *Ὁ λόγιος καὶ ὁ γενέθλιος τόπος. Ἡ Τραπεζοῦντα με τὸν τρόπο τοῦ Βησσαρίωνος*, *ΕΕΒΣ* 53 (2007-2009) 265-280· Η. Γιαρένης, *Ἡ ἔκφρασις τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὴν Τραπεζοῦντα*. Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἔργου καὶ τὸ εγκώμιον τῶν Μεγαλοκομνηνῶν Αυτοκρατόρων, στο: Η. Γιαρένης / Α. Μαράς / Χ. Μπαλόγλου / Θ. Κυριακίδης (επιμ.), *Βησσαρίων ἐκ Τραπεζοῦντος τοῦ Πόντου. Λόγιος τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ τοῦ Δυτικοῦ Αναγεννησιακοῦ 15οῦ αἰῶνα*, *Βυζαντινὸς Δόμος* 25 (2016-2017) 175-208, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

18. Για τὸν λόγο βλ. Ε. Σαράντη, *Ἡ ἔκφρασις τῆς Τραπεζοῦντας ἀπὸ τοῦ Βησσαρίωνος*. Ἡ ἀρχαιότης καὶ τὸ ἱστορικὸ μῆνυμα, *Βυζαντινὸς Δόμος* 17-18 (2009-2010) 33-56· Βουδούρη, *Εγκώμια* (ὅπως σημ. 6), 502-593.

19. Για τὸν Ἰωάννη Ευγενικό βλ. *PLP* 6189 καὶ Α. Γιομπλάκης, *Ἰωάννης ὁ Εὐγενικός: βίος, ἐκκλησιαστικὴ δράσις καὶ τὰ συγγραφικὰ ἔργα αὐτοῦ*, Διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1982. Για τὸ κείμενο βλ. Ἰωάννης Ευγενικός, *Ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις τῆς Τραπεζοῦντι πόλει*, έκδ. Ο. Λαμψίδης, *Ἡ ἔκφρασις Τραπεζοῦντος τοῦ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ*, *Ἀρχεῖον Πόντου* 20 (1955) 3-39· Βουδούρη, *Εγκώμια* (ὅπως σημ. 6), 596-618

τη χαρακτηρίζει στο κείμενό του, «δῶρον ξένιον». Η έκφραση δομείται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όπως και οι υπόλοιπες περιγραφές πόλεων του ίδιου συγγραφέα: αρχικά, περιγράφεται η θέση της πόλης, η ενδοχώρα της, τα δημόσια κτίσματα και οι ναοί της, εξαιρείται η παρουσία του πολιούχου αγίου, τονίζεται η αυτάρκειά της, γίνεται αναφορά στην ανδρεία και την ευσέβεια των κατοίκων της, και στο τέλος επιχειρείται μια ετυμολογία του ονόματός της. Παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των χαρακτηριστικών που ορίζονται από τον Μένανδρο εντοπίζονται στις εκφράσεις του Ευγενικού, το εγκωμιαστικό στοιχείο περιορίζεται σημαντικά, διαφοροποιώντας τις εκφράσεις του από τις περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν. Στα κείμενα του Λάσκαρα, του Μετοχίτη και του Βησσαρίωνα, άλλωστε, εντοπίζονται πολιτικές συνδηλώσεις και ιδεολογικές προεκτάσεις, που επίσης λείπουν από τις εκφράσεις του Ευγενικού. Οι περιγραφές πόλεων ή τόπων του τελευταίου, ωστόσο, διακρίνονται και για την αξιοποίηση συγκεκριμένων θεματικών, οι οποίες ακολουθούν συνήθως καθορισμένη δομική σειρά που σπάνια διαταράσσεται. Οι φραστικές ομοιότητες και η δομή των κειμένων, πάντως, επιβεβαιώνουν την υπόθεση πως ο Ευγενικός ακολουθούσε ένα συγκεκριμένο πρότυπο, που παράλλασε κατά περίπτωση.²⁰

Αν και μικρότερη σε έκταση η «Εγκωμιαστική έκφρασις» Κορίνθου ακολουθεί την ίδια δομή με την έκφραση Τραπεζούντος. Και το κείμενο αυτό συντάχθηκε από τον Ιωάννη Ευγενικό ως «δῶρον ξένιον», γεγονός που καθιστά πολύ πιθανόν ο λόγιος να είχε επισκεφθεί την Κόρινθο, με τη σύνθεσή του να τοποθετείται στο χρονικό διάστημα από το 1443 ως τον χειμώνα του 1446.²¹ Από την άλλη, η έκφραση της άγνωστης από αλλού κόμης Πετρίνας («Κώμης Έκφρασις») ξεκινά αντίστροφα, πρώτα με την ετυμολογία του ονόματος και στη συνέχεια ο συγγραφέας περιγράφει τη «θέσιν» της, τους ναούς της, την ενδοχώρα της και το νερό της που χαρίζει υγεία στους κατοίκους της.²²

Τη μορφή του ρητορικού προγυμνάσματος, χωρίς πρόσθετες ιδεολογικές συνδηλώσεις, φέρει και η «Εἰς τὴν νῆσον Ἰμβρον ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις»

20. Βλ. σχετικά I. Chrysostomidis / D. Nikou / I. Taxidis, Some remarks on the structure of John Eugenikos' *ekphraseis* of cities and places, *Parekbolai* 11 (2021) 81-90.

21. Ιωάννης Ευγενικός, *Εγκωμιαστική έκφρασις Κορίνθου*, έκδ. Σ. Λάμπρος, *Παλαιολογία και Πελοποννησιακά*, Α', Αθήνα 1912 (ανατ. 1972) (= Λάμπρος, *Παλαιολογία*), 47-48. Για το έργο βλ. Βουδούρη, *Εγκώμια* (όπως σημ. 6), 618-627.

22. Ιωάννης Ευγενικός, *Κώμης Έκφρασις*, έκδ. Λάμπρος, *Παλαιολογία* (όπως σημ. 21), 49-55. Για το έργο βλ. A. Rhoby, *Bemerkungen zur Komes Ekphrasis des Johannes Eugenikos*, *JÖB* 51 (2001) 321-335.

του Ιωάννη Ευγενικού. Δομικά και υφολογικά παρουσιάζει ομοιότητες με τις υπόλοιπες εκφράσεις πόλεων του ίδιου συγγραφέα, παρά το γεγονός ότι ο Ευγενικός δεν περιγράφει αυτήν τη φορά μια πόλη, αλλά ένα νησί. Αφορμή για τη σύνταξή της, όπως φαίνεται από τη φράση του κειμένου «*τῆ νήσῳ δὲ αὐτῇ δῶρον ξένιον*», ήταν πιθανότατα κάποια επίσκεψη του Ιωάννη Ευγενικού στο νησί. Οι πληροφορίες, ωστόσο, που προσφέρει το κείμενο θα μπορούσαν να μην είναι το αποτέλεσμα αυτοψίας, εφόσον εντοπίζονται κοινές φράσεις που χρησιμοποιούνται ως δομικά στοιχεία και στις άλλες εκφράσεις του ίδιου λογίου.²³

Εκφράσεις πόλεων εντοπίζονται βέβαια ένθετες και σε άλλου είδους κείμενα, όχι μόνο δηλαδή ρητορικά, αλλά ιστορικά, αγιολογικά ή επιστολογραφικά. Πρόκειται για εκφράσεις σαφώς μικρότερες σε έκταση, οι οποίες λειτουργούν άλλοτε ως δομικό στοιχείο της αφήγησης, με στόχο να πληροφορήσουν τον αναγνώστη για τη θέση και τα χαρακτηριστικά της πόλης, και άλλοτε ως κοινός τόπος, κυρίως στα αγιολογικά έργα, όπου το εγκώμιο της πόλεως του εγκωμιαζομένου αγίου είναι απαραίτητο να προταχθεί της *διηγήσεως*.²⁴

Η δομή των ένθετων εκφράσεων πόλεων ακολουθεί συνήθως τους μενάνδρειους κανόνες Έτσι, στον «*Συμβουλευτικὸν τοῖς Θεσσαλονικεῦσιν*» ο Νικηφόρος Χούμνος μετά την περιγραφή της θέσης της Θεσσαλονίκης, αναφέρεται εκτενώς στην αυτάρκειά της και στις αρετές των κατοίκων.²⁵ Παρόμοια περιγραφική πληρότητα εντοπίζεται και στον εγκωμιαστικό λόγο του Θεόδωρου Μετοχίτη στον άγιο Δημήτριο, όπου ο συγγραφέας προτάσσει την περιγραφή της συμβασιλεύουσας.²⁶ Αντίθετα, στην «*Μονωδῖαν ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ πεσοῦσι*» του Δημητρίου Κυδώνη, η ρητορική περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιορίζεται στη θέση της πόλης και την προβολή των βασι-

23. Ιωάννης Ευγενικός, *Εἰς τὴν νήσον Ἰμβρον ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις*, ἐκδ. J.-F. Boissonade, *Anecdota nova*, Paris 1844 (ανατ. Hildesheim 1962) (= Boissonade, *Anecdota*), 329-331.

24. Βλ. σχετικά T. Pratsch, *Der Hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit* [Millennium-Studien/Millennium Studies 6], Berlin / New York 2005, 56.

25. Νικηφόρος Χούμνος, *Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικὸς περὶ δικαιοσύνης*, ἐκδ. J.-F. Boissonade, *Ἀνέκδοτα. Anecdota graeca e codicibus regiis*, 2, Paris 1830 (ανατ. Hildesheim 1962), 139.12-143.6. Για τον Νικηφόρο Χούμνο βλ. PLP 30961· J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos. Homme d'état et humaniste byzantine (ca. 1250/1255-1327)*, Paris 1959.

26. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλύτην Δημήτριον*, ἐκδ. Polemis / Kaltsogianni, *Metochites* (ὅπως σημ. 9), 109-145. Η σύνδεση της Θεσσαλονίκης με τη θάλασσα παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το εγκώμιο που ο ίδιος επιχειρεί στον *Βυζάντιό* του για την Κωνσταντινούπολη.

κών αρετών της, που κατά τον συγγραφέα είναι η ευσέβεια και η σοφία.²⁷ Τόσο στην *έκφραση* του Μετοχίτη, όσο και σ' αυτήν του Κυδώνη, η επιλογή προβολής της αρετής της πόλης επιτρέπει την ομαλή μετάβαση στο κυρίως θέμα του λόγου. Σε άλλες περιπτώσεις, βέβαια, η *έκφραση* προσφέρει περισσότερες πληροφορίες στον αναγνώστη αναφορικά με την ακριβή γεωγραφική τοποθεσία, χωρίς ωστόσο κάτι τέτοιο να αποτελεί πάντα απαραίτητο δομικό στοιχείο της αφήγησης.²⁸

Οι ένθετες αυτές *εκφράσεις* θα πρέπει να διαφοροποιηθούν από τις σύντομες αναφορές σε πόλεις που εντοπίζονται σε ιστορικά και αγιολογικά κυρίως κείμενα και οι οποίες διατηρούν μεν κάποια περιγραφικά στοιχεία, αλλά δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση ακραιφνείς *εκφράσεις*. Οι αφηγηματικές αυτές ενότητες, είτε συντελούν στην πληρέστερη κατανόηση της εξιστόρησης, είτε συνιστούν απλά ένα μοτίβο, το οποίο ακολουθεί –σχεδόν δεσμευτικά– ο συγγραφέας τους.²⁹

Η περιγραφή των ειδυλλιακών τόπων αποτελεί επίσης αγαπημένο θέμα των συγγραφέων της ύστερης βυζαντινής περιόδου και η αφορμή για τη σύνταξη ενός τέτοιου είδους κειμένου βασίζεται συχνά σε μια υπαρκτή ειδυλλιακή τοποθεσία (*locus amoenus*) ή σε όμορφες εικονογραφικές αναπαραστάσεις. Με τη μορφή μιας έμμετρης επιστολής 116 δωδεκασύλλαβων στί-

27. Δημήτριος Κυδώνης, *Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ πεσοῦσι*, ἐκδ. PG 109.641B2-644B13. Για τον Δημήτριο Κυδώνη βλ. PLP 13876. J. Ryder, *The Career and Writings of Demetrius Kydones. A Study of Fourteenth-Century Byzantine Politics, Religion and Society*, Leiden / Boston 2010.

28. Ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος (βλ. PLP 20826) λ.χ., στον λόγο του *Περὶ συστάσεως οἴκου Ζωοδόχου Πηγῆς* (ἐκδ. Α. Πάμπερις, *Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου Περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων καὶ ὁ Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων*, Λειψία 1802, 1-99) συντάσσει μια περιγραφή της Νίκαιας, πριν περιγράψει το θαύμα της Ζωοδόχου Πηγῆς που συνέβη σε κάποιον κάτοικο της πόλης. Για την *έκφραση* αυτή βλ. Α.-Φ. Σταμούλη, *Οι «εκφράσεις» στα αγιολογικά κείμενα της παλαιολόγειας εποχής*, Διδ. διατρ., Καλαμάτα 2015, 493.

29. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η σύντομη περιγραφή της Τραπεζούντας από τον Μιχαήλ Κριτόβουλο (βλ. PLP 13817) στο ιστορικό του έργο [βλ. Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφὴ ἱστοριῶν*, ἐκδ. D. R. Reinsch, *Critobuli Imbriotae, Historiae* [CFHB 22], Berlin 1983 (= Κριτόβουλος, *Ξυγγραφὴ ἱστοριῶν*), Δ 1,2], η οποία δεν αποτελεί *έκφραση*, καθώς και το εγκώμιο για τη Θεσσαλονίκη στον λόγο του Φιλοθέου Κοκκίνου (βλ. PLP 11917) για την αγία Ανυσία (βλ. Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος εἰς τὴν ἀγίαν Ἄνυσίαν τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ*, ἐκδ. Δ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, ἀγιολογικὰ ἔργα. Α΄, Θεσσαλονικεῖς ἄγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, 63-80) το οποίο, αν και έχει πολλά *εκφραστικά* στοιχεία, επίσης δεν θα μπορούσε να θεωρηθεῖ *έκφραση*, κυρίως γιατί λείπει η περιγραφή της πόλης, ενώ υπερτονίζονται τα πνευματικά της χαρακτηριστικά.

χων περιγράφεται ένας παράδεισος στη νήσο Νάξο από τον Ιωσήφ Βρυνέννιο. Πρόκειται για την κατοικία του Λατίνου διοικητή του νησιού και του κήπου που περιβάλλει το οίκημα, στο οποίο οι συστοιχίες των δέντρων, η ποικιλία των φυτών και τα άφθονα νερά δημιουργούν μια παραδεισένια εικόνα.³⁰

Το θέμα του ειδυλλιακού τόπου με αφορμή την περιγραφή ενός πλατάνου, οδήγησε τον Ιωάννη Ευγενικό στη σύνταξη μιας έκφρασης, που απευθύνεται σε κάποιον δεσπότη που δεν κατονομάζεται και η οποία βασίζεται σε μια εικονογραφική απεικόνιση επάνω σε δέρμα. Με αφορμή τον πλατάνο που εικονίζεται στη μέση, ο ρήτορας περιγράφει τα ζώα που βρίσκονται ολόγυρα, κυρίως όμως το θήραμα δύο κυνηγών που ακολουθείται από τα σκυλιά τους.³¹

Για την έκφραση του κήπου της αγίας Άννης δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν πρόκειται για περιγραφή κάποιου έργου τέχνης ή απλά αποτελεί το προϊόν φαντασίας του Θεοδώρου Υρτακηνού.³² Ο Hunger πιστεύει πως η περιγραφή βασίζεται σε κάποιον πίνακα που είδε ο Υρτακηνός, ενώ οι Dolezal και Μανρουδί αρνούνται να αποδεχθούν μια τέτοια εικασία, καθώς θεωρούν ότι θα ήταν πιο πιθανό ο Υρτακηνός να έχει στηριχτεί για την έκφρασή του σε άλλα συναφή κείμενα.³³ Εξάλλου, κανένα στοιχείο του κειμένου δεν συνηγορεί στο γεγονός ότι κατά τη σύνθεσή του ο συγγραφέας είχε στο μυαλό (ή μπροστά στα μάτια) του μία συγκεκριμένη εικονογραφική αναπαράσταση. Η έκφραση πάντως πρέπει να αναγνώστηκε μπροστά σε κοινό, και στις πηγές της συγκαταλέγονται κυρίως το Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου και άλλα παρόμοια κείμενα, όπως οι ομιλίες του Ιακώβου Κοκκινοβάφου, παρά το γεγονός ότι οι θεολογικές προεκτάσεις του λόγου είναι περιορισμένες. Σε κάθε περίπτωση, η έκφραση του Υρτακηνού πρέπει να συνδεθεί

30. Ιωσήφ Βρυνέννιος, *Έκφρασις παραδείσου Νάξου*, έκδ. Ν. Τωμαδάκης, Έκ τής βυζαντινής ἐπιστολογραφίας, Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυνέννιου ἐπιστολαὶ Α΄ καὶ αἱ πρὸς αὐτὸν Γ΄, *ΕΕΒΣ* 46 (1983-1986) 337-340. Για τον Ιωσήφ Βρυνέννιο βλ. *PLP* 3257.

31. Ιωάννης Ευγενικός, *Πλάτανος*, έκδ. Boissonade, *Anecdota* (ὅπως σημ. 23), 331-335.

32. Για τον Θεόδωρο Υρτακηνό βλ. *PLP* 29507· Α. Karpozilos / G. Fatouros, *The Letters of Theodoros Hyrtakenos, Greek Text, Translation, and Commentary*, Athens 2017, 11-26.

33. Βλ. Hunger, *Λογοτεχνία* (ὅπως σημ. 2), 280-281· Μ.-L. Dolezal / Μ. Mavroudi, Theodore Hyrtakenos' Description of the Garden of St. Anna and the Byzantine Descriptions of Gardens, στο: Α. Littlewood / Η. Maguire / J. Wolschke-Buhmann (επιμ.), *Byzantine Garden Culture* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington D.C. 2002, 141-142.

με την κυρίαρχη παρουσία του μοτίβου της περιγραφής κήπου ως *locus amoenus* στη μεσαιωνική μυθιστορία του 12ου και του 14ου αιώνα.³⁴

Την εικόνα του ειδυλλιακού τόπου περιγράφει και ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ένθετα σε δύο επιστολές του: στην επιστολή υπ' αριθμ. 45 προς τον Κωνσταντίνο Ιβάγκο, προκειμένου να τον πείσει να τον επισκεφτεί, του περιγράφει τη φύση που θα απολαύσει στη διαδρομή από τη Θεσσαλονίκη προς την Κωνσταντινούπολη.³⁵ Στην επιστολή υπ' αριθμ. 67 από την άλλη, με αποδέκτη τον Νικόλαο Καβάσιλα, ο Μανουήλ Β΄, αναφερόμενος στη θερινή παραμονή του στη Λέσβο, περιγράφει έναν δροσερό τόπο, όπου καταφεύγει για να αντιμετωπίσει τη ζέστη του καλοκαιριού.³⁶ Ο ίδιος στην επιστολή υπ' αριθμ. 68, αντίθετα, περιγράφει στους μοναχούς Δαβίδ και Δαμιανό μεταξύ άλλων και την τρικυμία που καθυστέρησε το ταξίδι του από τη Θεσσαλονίκη προς την Αττική.³⁷

Συγγενής με την περιγραφή ενός ειδυλλιακού τόπου είναι και η *έκφρασις έαρος*, η λογοτεχνική περιγραφή της ανοιξιάτικης φύσης, θέμα που γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση κατά τους βυζαντινούς αιώνες.³⁸ Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, αφενός παρατηρείται η αποσύνδεση της περιγραφής των ειδυλλιακών τόπων από την ανοιξιάτικη φύση σε ρητορικά κείμενα, και αφετέρου διαπιστώνεται η έλλειψη αυτοτελών *έκφράσεων έαρος*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αφορμή για την σύνταξή τους στην παλαιολόγεια περίοδο προέρχεται από

34. Θεόδωρος Υρτακηνός, *Έκφρασις εις τόν παράδεισον τής αγίας Άννης τής μητρός τής Θεοτόκου*, έκδ. J.-F. Boissonade, *Ανέκδοτα. Anecdota graeca e codicibus regijs*, 3, Paris 1831 (ανατ. Hildesheim 1962), 59-70.

35. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Επιστολές*, έκδ. G.T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus. Text, Translation and Notes* [CFHB 8], Washington D.C. 1977, 131.161-133.225 (= Dennis, Manuel). Για τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο βλ. PLP 21513· J.W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick NJ 1969.

36. Βλ. Dennis, Manuel (όπως σημ. 35), 193.140-195.149. Για τον Νικόλαο Καβάσιλα Χαμαετό βλ. PLP 30539.

37. Βλ. Dennis, Manuel (όπως σημ. 35), 207.19-36. Η εικόνα της κακοκαιρίας περιγράφεται ρητορικά και στον βίο της αγίας Θεοδώρας που συνέταξε ο Ιωάννης Σταυράκιος, *Λόγος εις τόν βίον και τὰ θαύματα τής όσίας και μυροβλύτιδος Θεοδώρας τής έν Θεσσαλονίκη*, έκδ. E. Kurtz, *Des Klerikers Gregorios Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich nebst der Metaphrase des Johannes Staurakios*, στο: *Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, VIIIe serie*, t. VI.1, St. Pétersbourg 1902, 59.14-38. Για τον Ιωάννη Σταυράκιο βλ. PLP 26708· E. Κουντουρά-Γαλάκη, *Ίωάννης Σταυράκιος: Ένας λόγιος στή Θεσσαλονίκη τής πρώιμης Παλαιολόγειας έποχής*, *Σύμμεικτα* 16 (2003-2004) 379-394.

38. Για τις *έκφράσεις έαρος* βλ. γενικά M. Loukaki, *Ekphrasis Earos: Le topos de la venue du printemps chez des auteurs byzantins*, *Parekbolai* 3 (2013) 76-105.

την αποτύπωση της ανοιξιότικης φύσης σε έργα τέχνης, απουσιάζει δηλαδή η περιγραφή που βασίζεται στη ρεαλιστική αποτύπωση του φυσικού κόσμου.

Ένα ζωγραφισμένο υφαντό παραπέτασμα με θέμα εικόνες της άνοιξης, που ο λόγιος αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος είδε στην αυλή του Καρόλου Στ΄ στο Παρίσι, όπου φιλοξενούνταν, φαίνεται πως τον εντυπωσίασε τόσο, που αποφάσισε να το περιγράψει σε μια ευσύνοπτη έκφραση με τίτλο *Ἐν Παρισίῳ Ἐαρος εἰκῶν ἐν ὑφαντῷ παραπετάσματι ῥηγικῷ*.³⁹ Στην πραγματικότητα η έκφραση του Μανουήλ Β΄ αποτελεί μέσω της περιγραφής ενός έργου τέχνης μία κλασική ἔκφρασιν ἔαρος, χωρίς αλληγορίες, αλλά με νατουραλιστικά χαρακτηριστικά, η οποία αξιοποιώντας ανάλογα κείμενα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού και του Λιβανίου φαίνεται ότι ακολουθεί πιστά την παράδοση αντίστοιχων εκφράσεων.

Από την άλλη και η έκφραση του Ιωάννη Ευγενικού με τίτλο *Ῥήγες ἐν παραδείσῳ* περιγράφει την εικόνα ενός νεόνυμφου ζεύγους βασιλέων σε μια *ῥωδωνιά*, στην ανοιξιότικη φύση όπως αυτή αποτυπώνεται επάνω σε ένα ύφασμα. Η έκφραση τοποθετείται στην *ἀκμὴν τοῦ ἤρος*, οπότε τα λουλούδια έχουν ανθίσει και ο κήπος ευωδιάζει. Την εικόνα του *locus amoenus* συμπληρώνει η γλυκύτητα του νιόπαντρου ζευγαριού των βασιλέων, που έχουν εγκαταλείψει τα ανάκτορα και βρίσκονται στον κήπο.⁴⁰ Η διαπλοκή της περιγραφής του ἔαρος με αυτήν μιας ειδυλλιακής τοποθεσίας εντοπίζεται, τέλος, και στην έκφραση *«εἰς τὸν ἐν τοῖς βασιλείοις ἐζωγραφημένον ὄροφον»* του Μανουήλ Φιλῆ, ενός ποιήματος 108 δωδεκασύλλαβων στίχων.⁴¹

Παρά το γεγονός ότι με τις εκφράσεις της άνοιξης συνδεόταν στην προγενέστερη βυζαντινή παράδοση και η περιγραφή του εορτασμού του Πάσχα, οι δύο σωζόμενες αυτοτελείς εκφράσεις Πάσχα της ύστερης βυζαντινής περιόδου περιορίζονται μόνο στην περιγραφή, είτε της βραδινής αναστάσιμης

39. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Ἐν Παρισίῳ Ἐαρος εἰκῶν ἐν ὑφαντῷ παραπετάσματι ῥηγικῷ*, έκδ. J. Davis, Manuel II Palaeologus' A Depiction of Spring in a Dyed, Woven Hanging, στο: C. Dendrinos / J. Harris / E. Harvalia-Crook / J. Herrin (επιμ.), *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides* [Centre for Hellenic Studies. King's College London Publications], Aldershot 2011, 411-421. Βλ. επίσης G. Peers, Manuel II Palaiologos' s Ekphrasis on a Tapestry in the Louvre: Word over Image, *REB* 61 (2003) 201-214 και Αγαπητός/Hinterberger/Μήτση, *Εικῶν* (ὅπως σημ. 3), 87-95.

40. Ιωάννης Ευγενικός, *Ῥήγες ἐν παραδείσῳ*, έκδ. Boissonade, *Anecdota* (ὅπως σημ. 23), 340-346.

41. Μανουήλ Φιλῆς, *Εἰς τὸν ἐν τοῖς βασιλείοις ἐζωγραφημένον ὄροφον*, έκδ. E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, II, Paris 1857 (ανατ. Amsterdam 1967), 127-131 (P 62). Για τον Μανουήλ Φιλῆ βλ. *PLP* 29817· G. Stickler, *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase* [Dissertationen der Universität Wien 229], Wien 1992, 10-36.

λειτουργίας, είτε του εορτασμού των πιστών. Η πρώτη ανήκει στον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη, και πρέπει μάλλον να συνδεθεί με κάποια μορφή διδακτικής δραστηριότητας.⁴² Στη δεύτερη, που φέρει τον τίτλο «*Εκφρασις τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ*» και συντέθηκε από τον Μανουήλ Γαβαλά, περιγράφεται πολύ πιο εκτεταμένα η γιορτή της Αναστάσεως. Σε αντίθεση με την *έκφραση* του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, όπου η περιγραφή δομείται γύρω από τη βραδινή λειτουργία, στο κείμενο του Γαβαλά τονίζεται ο κοινωνικός αντίκτυπος της εορτής: οι πιστοί προσέρχονται στους ναούς οικογενειακώς, έπειτα επιστρέφουν στις οικίες τους, όπου γευματίζουν όλοι μαζί, ενώ ακολουθεί διασκέδαση στον ιππόδρομο.⁴³

Στην κατηγορία των αυτοτελών εκφράσεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, μοναδική είναι η περίπτωση της περιγραφής του ταξιδιού στους Αγίους Τόπους του άγνωστου από άλλα έργα πρωτονοταρίου της μητρόπολης Εφέσου Περδίκας. Πρόκειται για έμμετρο κείμενο, 260 πολιτικών στίχων, που περιγράφει τα ιερά προσκυνήματα της Ιερουσαλήμ και των περιχώρων της κατά το πρότυπο των παλαιότερων οδοιπορικών.⁴⁴

Παράλληλα, μια άλλη σημαντική ομάδα *εκφράσεων* της παλαιολόγιας εποχής αποτελούν επίσης τα περιγραφικά κείμενα που συντέθηκαν με αφορμή ένα έργο τέχνης.⁴⁵ Στις *εκφράσεις* αυτές επιχειρείται μια εξαντλητική περιγραφή, μέσα από την οποία δίνεται η δυνατότητα να διαφανούν τόσο η ρητορική δεινότητα του συγγραφέα τους όσο και η ικανότητά του να εκπληρώνει τους δύο βασικούς στόχους της περιγραφής: την ενάργεια και τη ζωντάνια.

42. Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐκφρασις τῆς κατὰ τὴν Μεγάλην Κυριακῆν (τοῦ Πάσχα) τελετῆς*, έκδ. Φ. Φωτόπουλος, Ἀνέκδοτα (Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου), *Νέα Σιών* 12 (1912) 279-281. Για τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη βλ. *PLP* 520· D. Nicol, Constantine Akropolites: A Prosopographical Note, *DOP* 19 (1965) 249-256.

43. Ματθαῖος Εφέσου, *Ἐκφρασις τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ*, έκδ. A. Pignani, *Matteo di Efeso: L'ekphrasis per la festa di Pasqua*, Napoli 1981. Για τον Ματθαῖο Εφέσου βλ. *PLP* 3309 και Σ.Ι. Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/72-1355/60)*, Α', *Τὰ βιογραφικά*, Αθήνα 1972.

44. Περδίκας, *Ἐκφρασις διὰ στίχων πρωτονοταρίου τῆς Ἐφέσου τοῦ Περδίκης· περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις κυριακῶν θαυμάτων καὶ θαυμάτων*, έκδ. T. Baseu-Barabas, *Perdikas von Ephesos und seine Beschreibung Jerusalems: die heiligen Stättengesehen von einem Byzantiner des 14. Jh.s*, *Σύμμεικτα* 11 (1997) 165-174. Για τον Περδίκας βλ. *PLP* 22436· Baseu-Barabas, *ό.π.*, 153.

45. Βλ. και προηγουμένως τις περιπτώσεις των εκφράσεων του Ιωάννη Ευγενικού (απεικόνιση πλατάνου πάνω σε δέρμα) και του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (εικόνες άνοιξης σε υφαντό παραπέτασμα), στις οποίες κυριαρχούν η απεικόνιση της ανοιξιάτικης φύσης και της ειδυλλιακής τοποθεσίας (*locus amoenus*).

Την *έκφραση* ενός εικονίσματος συνέθεσε ο Ιωάννης Ευγενικός. Πρόκειται για την «*Προσφωνηματικήν έκφρασιν τῆ Θεοῦ Μητρὶ*», στην οποία περιγράφει ένα εικόνισμα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας. Η *έκφραση* δεν αρκείται στη ρητορική πραγματεύση, αλλά εμβαθύνει και σε θεολογικές λεπτομέρειες, συνδυάζοντας τη θεολογική ερμηνεία με τη ρητορική περιγραφή. Το κείμενο του Ευγενικού δομεΐται κυρίως στη βάση του διαλόγου που ο συγγραφέας πλάθει μεταξύ της Παναγίας και του Χριστού, καθώς και σε μια σειρά συμβολισμών προς επεξήγηση που προσφέρει η εικόνα.⁴⁶ Ο συνδυασμός της θεολογικής ερμηνείας με τη ρητορική περιγραφή αποτελεί μια δημιουργική εξέλιξη στο είδος της *έκφρασης*, εφόσον ανάλογη σύζευξη δεν εντοπίζεται σε αντίστοιχα κείμενα της προγενέστερης παράδοσης.

Δύο *εκφράσεις* εικονισμάτων σώζονται και από τη γραφίδα του Μάρκου Ευγενικού, αδελφού του Ιωάννη.⁴⁷ Η πρώτη είναι μια *έκφραση* της «*Εικόνας κοιμήσεως τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου*», που ξεκινά με τη διαπίστωση της έντονης συγκίνησης που μεταδίδει η απεικόνιση της θλίψης των προσώπων μπροστά στην κοίμηση ενός ασκητή της ερήμου.⁴⁸ Η δεύτερη *έκφραση*, από την άλλη, περιλαμβάνει τη ρητορική απεικόνιση της εικόνας των δύο στεφανηφόρων μαρτύρων που σκοτώνουν έναν δράκοντα. Το κείμενο περιγράφει το εικόνισμα με ακρίβεια: εκτός από το κυρίως συμβάν, τη δρακοντοκτονία, δίνεται λεπτομερής περιγραφή του δράκοντα που σφαδάζει, του οπλισμού των μαρτύρων και της εναπόθεσης στεφάνων στις κεφαλές των αγίων από τον ουρανό.⁴⁹

Δύο ακόμη ανάλογες *εκφράσεις* εικονισμάτων συνέγραψε και ο Μακάριος Μακρής στις αρχές του 15ου αιώνα. Στην πρώτη από αυτές ο συγγραφέας περιγράφει μια εικόνα του λογχευομένου αγίου Δημητρίου από τους στρατιώτες,⁵⁰ ενώ στη δεύτερη, που έχει τον τίτλο «*Έκφρασις εικόνας τῆς ἔμπρο-*

46. Ιωάννης Ευγενικός, *Τῆ Θεοῦ Μητρὶ προσφωνηματικὴ έκφρασις*, έκδ. Boissonade, *Anecdota* (ὅπως σημ. 23), 335-340.

47. Για τον Μάρκο Ευγενικό βλ. *PLP* 6193 και N. Constan, Mark Eugenikos, στο: C.G. Conticello / V. Conticello (επιμ.), *La théologie byzantine et sa tradition, II (XIIIe-XIXe s.)* [Corpus Christianorum], Turnhout 2002, 411-475.

48. Μάρκος Ευγενικός, *Εικὼν κοιμήσεως τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου*, έκδ. C. Kayser, *Philostrati libri de gymnastica quae supersunt. Accedunt Marci Eugenici imagines et epistolae nondum editae*, Heidelberg 1840 (= Kayser, *Imagines*), 142-154.

49. Μάρκος Ευγενικός, *Μάρτυρες στεφανίται*, έκδ. Kayser, *Imagines* (ὅπως σημ. 48), 154-163.

50. Μακάριος Μακρής, *Έκφρασις εικόνας λογχευομένου τοῦ Μεγάλου Δημητρίου, Μακαρίου ἱερομονάχου τοῦ Μακροῦ*, έκδ. Α. Αργυρίου, *Μακαρίου του Μακρὴ Συγγράμματα* [ΚΒΕ-Βυζα-

σθεν ἐν τῷ ναῶ τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζόμενης Νέα Περίβλεπτος κοινῶς δὲ μονὴ τοῦ Χαρσιανίτου», ο Μακάριος Μακρῆς περιγράφει μια ἄλλη εικόνα, αὐτὴν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ.⁵¹ Στις *εκφράσεις* αὐτές δεν διακρίνεται παρά μια ἐμμογή στη ρητορική, καὶ παρά τὴ μερικὴ προβολὴ ζωντανῶν στιγμιότυπων-εικόνων, τὰ κείμενα αὐτὰ μοιάζουν νὰ κινούνται στὸν χῶρο τῆς σχολικῆς ρητορικῆς ἢ τῆς πρωτόλειας ρητορικῆς δημιουργίας.

Μία ἐμμετρὴ περιγραφή εικονίσματος σώζεται καὶ ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Φιλῆ, ποὺ ἀναπαριστᾷ τὸν προφήτη Ἡλία καθισμένο, μετὰ τὴ σφαγὴ τῶν ἱερέων τοῦ Βάαλ.⁵² Δίστιχα καὶ τετράστιχα ἐπιγράμματα τοῦ ἴδιου ποιητῆ ποὺ ἀναφέρονται σὲ περιγραφές ἀγίων ὑπάρχουν πολλὰ. Λόγω, ὠστόσο, τῆς περιορισμένης ἐκτασῆς τοὺς δεν δημιουργοῦν μὴ ολοκληρωμένη περιγραφικὴ εικόνα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δεν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν *εκφράσεις*.⁵³

Τὴν *ἐκφραση* τοῦ *Ἀύγουστεῶνος*, τοῦ ἀνδριάντα τοῦ ἐφιπποῦ Ἰουστινιανοῦ, ποὺ βρισκόταν στὸν περιβάλλοντα χῶρο τῆς ἀγίας Σοφίας ἐπιχειρεῖ ὁ Γεώργιος Παχυμέρης σὲ μὴ αυτοτελὴ *ἐκφραση* του.⁵⁴ Τὸ θέμα εἶχε πραγματευθεῖ κατὰ τὴν πρῶτη βυζαντινὴ περίοδο ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος, ἐνῶ τὸν ἴδιον ἀνδριάντα περιγράφει στὸ ἱστορικὸ του ἔργο καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς, με ἀφορμὴ τὴν ἀποκόλληση τοῦ χάλκινου σταυροῦ του.⁵⁵ Τόσο ἡ περιγραφή ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Παχυμέρης ὅσο καὶ αὐτὴ τοῦ Γρηγορά διαφέρουν σὲ

ντινά Κείμενα καὶ Μελέται 25], Θεσσαλονίκη 1996 (= Ἀργυρίου, Μακρῆς) 167-168. Γιὰ τὸν Μακάριο Μακρῆ βλ. *PLP* 16379· Ἀργυρίου, Μακρῆς, ὁ.π., 13-43.

51. Μακάριος Μακρῆς, *Ἐκφρασις εἰκόνας τῆς ἔμπροσθεν ἐν τῷ ναῶ τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζόμενης Νέα Περίβλεπτος κοινῶς δὲ μονὴ τοῦ Χαρσιανίτου*, ἐκδ. Ἀργυρίου, Μακρῆς (ὅπως σημ. 50), 169-171. Γιὰ τὴν *ἐκφραση* βλ. σχετικὰ Η. Hunger, *Eine spätbyzantinische Bildbeschreibung der Geburt Christi. Mit einem Exkurs über das Charsianites-Kloster in Konstantinopel*, *JÖBG* 7 (1958) 136-139.

52. Μανουὴλ Φιλῆς, *Ἐκφρασις εἰς τὸν αὐτὸν προφήτην*, ἐκδ. E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, I, Paris 1855 (ἀνατ. Amsterdam 1967), 46-50 (E 105).

53. Η. E. Braounou-Pietsch ὀρθὰ ἐπισημαίνει ὅτι τὰ ὀλιγόστιχα αὐτὰ ποιήματα δεν θα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν *εκφράσεις*, ἀλλὰ μάλλον «εἰκονιστικὰ» ἐπιγράμματα βλ. E. Braounou-Pietsch, *Beseelte Bilder Epigramme des Manuel Philes auf bildliche Darstellungen* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 416. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 26], Wien 2010, 38.

54. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ἐκφρασις τοῦ Ἀύγουστεῶνος*, ἐκδ. C. Walz, *Rhetores Graeci*, I, Stuttgart / Tübingen 1832, 578-583. Γιὰ τὸν Γεώργιο Παχυμέρη βλ. *PLP* 22186· Σ. Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος καὶ δικαιοφύλαξ. Εἰσαγωγικὸ δοκίμιο* [Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν-Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Μονογραφίες 5], Ἀθήνα 2004.

55. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. L. Schopen, *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, I, Bonn 1829, 275.13-277.16. Γιὰ τὸν Νικηφόρο Γρηγορά βλ. *PLP* 4443· Π. Βλαχάκος, *Ὁ Βυζαντινὸς λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς. Ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο ἐνός ἐπιστήμονα καὶ διανοουμένου στὸ Βυζάντιο τοῦ 14ου αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2008.

επιμέρους σημεία, καταδεικνύοντας τη δημιουργική αφομοίωση θεμάτων του παρελθόντος και τη διαφορετική προσέγγισή τους από τους συγγραφείς της ύστερης βυζαντινής περιόδου.⁵⁶

Ένθετες εκφράσεις αντικειμένων εντοπίζονται επίσης κατά κύριο λόγο στα ιστοριογραφικά ή χρονογραφικά έργα της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Την περιγραφή του αυτοκρατορικού σταυρού που εκλάπη από τους Βουλγάρους το 1191/2 περιγράφει ο Γεώργιος Ακροπολίτης στο ιστορικό του έργο⁵⁷ και ο Εφραίμ Αίνιος στη δική του έμμετρη χρονογραφία,⁵⁸ ενώ το κανόνι του Ουρβανού δεν ξεφεύγει της προσοχής του Μιχαήλ Κριτόβολου, που το περιγράφει εκτενώς με τη μορφή μιας ένθετης έκφρασης στην ιστορία του.⁵⁹

Περιορισμένες, τουλάχιστον σε σύγκριση με τους προηγούμενους αιώνες, είναι ακόμη οι αυτοτελείς εκφράσεις οικοδομημάτων και οικοδομικών κατασκευών. Μία από αυτές, η έκφραση του ναού των αγίων Θεοδώρων των Σερρών («*Ἐκφρασις περὶ τοῦ ἱεροῦ τῶν Φερῶν*») του Θεοδώρου Πεδιάσιμου είναι η μοναδική αυτοτελής σε πεζό λόγο έκφραση ναού της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Το κείμενο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο για τη μοναδικότητα του θέματος όσο για την πεποίθηση του συγγραφέα του ότι η ομορφιά του ναού είναι ανώτερη του λόγου του.⁶⁰

Από τη γραφίδα ενός άγνωστου σε μας συγγραφέα, πιθανότατα της παλαιολόγεια εποχής, σώζεται η έκφραση του βαπτιστηρίου, που βρισκόταν στο προαύλιο κάποιας μονής του Τιμίου Προδρόμου στην Κωνσταντινού-

56. Βλ. σχετικά E.N. Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople. The Cross-Cultural Biography of a Mediterranean Monument*, Cambridge 2021, 230-231 και 234-239 αντίστοιχα.

57. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, έκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, 1, Leipzig 1903 (ανατ. με διορθώσεις P. Wirth, Stuttgart 1978), 20.1-7. Για τον Γεώργιο Ακροπολίτη βλ. *PLP* 518· R. Macrides, *George Akropolites: The History* [Oxford Studies in Byzantium], Oxford 2007, 5-29.

58. Εφραίμ, *Χρονική Ιστορία*, έκδ. O. Lampsides, *Ephraem Aenii Historia Chronica* [CFHB 27], Athens 1990, 7795-7810. Για τον Εφραίμ, βλ. *PLP* 6408· O. Lampsides, *Beiträge zum byzantinischen Chronisten Ephraem und zu seiner Chronik*, Athens 1971.

59. Κριτόβουλος, *Ευγγραφή ιστοριῶν* (όπως σημ. 29), A 29,2-30,6.

60. Θεόδωρος Πεδιάσιμος, *Ἐκφρασις περὶ τοῦ ἱεροῦ τῶν Φερῶν*, έκδ. P. Odorico, *L'ekphrasis de la metropole de Serrès et les miracles des saints Theodore par Theodore Pediasimos*, στο: Β. Πέννα (επιμ.), *Ναός περικαλλής. Ψηφίδες ιστορίας και ταυτότητας του Ἱεροῦ Ναοῦ των Αγίων Θεοδώρων Σερρών*, Σέρρες 2013 (= Πεδιάσιμος, Ἐκφρασις), 133-134. Για τον Θεόδωρο Πεδιάσιμο βλ. *PLP* 22234· P. Odorico, *Identité et craintes. Théodore Pédiasimos à Serrès au XIVe siècle*, στο: A. M. Cuomo / E. Trapp (επιμ.), *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek* [Studies in Byzantine History and Civilization 12], Turnhout 2017, 161-173.

πολη.⁶¹ Από την άλλη, στα πρώτα χρόνια μετά από την άλωση του 1204 από τους Λατίνους, μια σύντομη έμμετρη έκφραση του οικόσκου του δίνει ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ενταγμένη σε ένα ποίημα του αναφορικά με τη ματαιότητα του βίου.⁶²

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο οι εκφράσεις προσώπων δεν απαντούν αυτοτελείς, αλλά ένθετες, κυρίως σε ρητορικά και ιστορικά κείμενα. Στον επιτάφιο λόγο του για τον θάνατο του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Αλέξιο Β' Μεγάλο Κομνηνό, ο Κωνσταντίνος Λουκίτης περιγράφει αρχικά την κεφαλή και έπειτα το υπόλοιπο σώμα του νεκρού, αναμειγνύοντας τη ρητορική περιγραφή με το εγκώμιο και τον θρήνο.⁶³ Στο ιστορικό έργο του Δούκα, επίσης, εντοπίζεται μια ένθετη έκφραση της Σοφίας Μομφερατικής, συζύγου του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου, που περιγράφεται με χαρακτηριστικά κωμικό τρόπο.⁶⁴ Και οι δύο εκφράσεις πάντως ακολουθούν τις υποδείξεις του ρήτορα Αφθονίου του 3ου-4ου αι. μ.Χ., που προκρίνει σε τέτοιου είδους κείμενα να περιγράφεται πρώτα η κεφαλή και έπειτα το υπόλοιπο σώμα.⁶⁵

Τέλος, χαρακτηριστικές στην υστεροβυζαντινή περίοδο είναι και οι περιπτώσεις εκφράσεων ζώων, όπως αυτών που συντέθηκαν από τη γραφίδα του Μανουήλ Φιλί. Πρόκειται για έμμετρες περιγραφές άγριων ζώων που ελκύουν το ενδιαφέρον του ποιητή, κυρίως γιατί αποτελούν παράξενα θέαματα, που προέρχονται από τροπικές περιοχές. Στα έμμετρα αυτά κείμενα

61. Ανωνύμου, *Ἐκφρασις τοῦ ἐν τῷ Βαπτιστοῦ σεμνείῳ τεμένους τοῦ τὴν κολυμβήθραν περιέχοντος*, έκδ. Β. Flusin, *L'ekphrasis d'un baptistère byzantine*, *TM* 15 [= *Mélanges Jean-Pierre Sodini*] (2005) 163-181.

62. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εἰς ὃν κατώκει βραχύτατον οἰκίσκον ὁ προρρηθεὶς ἀγιώτατος Ἀθηνῶν*, έκδ. Κ. Horna, *Nachlese zu den Gedichten des Michael Akominatos*, στο: *Analekten zur byzantinischen Literatur*, Wien 1905, 28-30. Για τον Μιχαήλ Χωνιάτη βλ. Φ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στην μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών*, Αθήνα 1999, 9-23· η ίδια, *Michaelis Choniatae Epistulae* [CFHB 41] Berlin-New York 2001, 1'-10'.

63. Κωνσταντίνος Λουκίτης, *Ἐπιτάφιον εἰς τὸν ἐν βασιλεῦσιν ἀοίδιμον ἐκείνον καὶ τρισμακάριστον κύριον Ἀλέξιον τὸν μέγαν Κομνηνόν*, έκδ. R. Stefec, *Die Grabrede des Konstantinos Lukites auf Kaiser Alexios II. Megas Komnenos. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der byzantinischen Provinz, Νέα Ρώμη* 15 (2018) 193-249. Για τον Κωνσταντίνο Λουκίτη βλ. *PLP* 15153.

64. Δούκας, *Ιστορία*, έκδ. V. Grecu, *Ducas, Istorica Turco-Byzantină (1341-1462)*, București 1958, 137.12-18. Για τον Δούκα βλ. *PLP* 5685· Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι, Δ' (13ος-15ος αἰ.)*, Αθήνα 2015, 270-288.

65. Βλ. Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, έκδ. Μ. Patillon, *Corpus Rhetoricum. Anonyme Préambule à la Rhétorique. Aphthonios Progymnasmata. Pseudo-Hermogène Progymnasmata*, Paris 2008, 147, 1.11-13: *Ἐκφράζειν δὲ δεῖ πρόσωπα μὲν ἀπὸ τῶν πρώτων ἐπὶ τὰ τελευταῖα, τουτέστιν ἀπὸ κεφαλῆς ἐπὶ πόδας.*

συγκαταλέγονται η *έκφραση* ελέφαντα, στρουθοκαμήλου, λέοντος, ελάφου κ.ά.⁶⁶ Η δομή τους ξεκινά συνήθως με ένα παρετυμολογικό παιχνίδι, ακολουθεί η περιγραφή του ζώου και αναφέρονται τέλος οι ιδιότητές του. Ένθετες περιγραφές ζώων, όμως, υπάρχουν και σε άλλα κείμενα, όπως στο ιστορικό έργο του Γεωργίου Παχυμέρη, στο οποίο περιγράφεται αναλυτικά μια καμηλοπάρδαλη.⁶⁷

Από όσα προηγήθηκαν, συμπεραίνεται ότι η ποικιλία του περιεχομένου των αυτοτελών *εκφράσεων* κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο περιορίζεται σημαντικά. Η *έκφραση έαρος*, για παράδειγμα, που ήταν προσφιές αντικείμενο περιγραφής τους προηγούμενους αιώνες δεν εντοπίζεται πλέον ως θέμα αυτοτελούς *έκφρασης* στην εποχή αυτή, παρά μόνο ως μέρος *εκφράσεων* έργων τέχνης. Ομοίως και η *έκφραση κνηγεσίου*, κεντρικό και αγαπημένο θέμα πολλών περιγραφικών κειμένων της κομνηνείας περιόδου, εντοπίζεται πλέον μόνο στο περιθώριο άλλου είδους περιγραφών (λ.χ. στην *έκφραση* πλατάνου του Ιωάννη Ευγενικού). Αντίθετα, εντοπίζονται περισσότερες αριθμητικά *εκφράσεις* πόλεων, γεγονός που οφείλεται στα ιστορικά δεδομένα της εποχής. Παράλληλα, η ακμή άλλων λογοτεχνικών ειδών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, όπως της αγιολογίας και της επιστολογραφίας δικαιολογούν επίσης την ύπαρξη πολλών ένθετων *εκφράσεων* σ' αυτά τα γραμματειακά είδη.

Ο θεματικός περιορισμός που παρατηρείται στις *εκφράσεις* της ύστερης περιόδου συγκριτικά με αυτές του 12ου αιώνα, ενισχύεται και από το γεγονός ότι πολλά από τα περιγραφικά κείμενα της εποχής προορίζονταν για σχολική χρήση. Πολλοί από τους συγγραφείς τους –όπως λ.χ. οι Γεώργιος Παχυμέρης, Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, Ιωάννης και Μάρκος Ευγενικός– εργάζονται ως διδάσκαλοι, είτε με αυτόνομη διδακτική σταδιοδρομία, είτε σε ιδιωτικές σχολές. Παράλληλα, πολλές *εκφράσεις*, κυρίως του Ιωάννη Ευγενικού, αποστέλλονται ως *δώρα ξένια* στους άρχοντες πόλεων στις οποίες αναφέρονται, ενώ άλλες συνδυάζονται αρμονικά με το εγκωμιαστικό στοιχείο, ώστε να καταλήγουν περισσότερο να λειτουργούν ως εγκώμια παρά ως *εκφραστικά* κείμενα. Παρατηρείται κατά συνέπεια ένας περιορισμός των στόχων συγγραφής αυτοτελών *εκφράσεων* ή η διαπλοκή τους και με χαρα-

66. Οι *εκφράσεις* ζώων του Φιλί εκδόθηκαν από τους F.S. Lehrs / Fr. Dübner, Manuelis Philae versus iambici De proprietate animalium, στο: C.Fr. Ameis (έκδ.), *Poetae bucolici et didactici*, Parisiis 1862.

67. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, έκδ. A. Failler, *Georges Pachymères, Relations historiques*, 1 [CFHB 24], Paris 1984, 239.6-28.

κτηριστικά άλλων γραμματειακών ειδών, προκειμένου η έκφραση να αποτελέσει αυτόνομο και ολοκληρωμένο λογοτεχνικό έργο.

Οι τεχνικές σύνθεσης των εκφράσεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου φαίνεται, επίσης, να υστερούν λογοτεχνικά από τα περιγραφικά κείμενα της προγενέστερης παράδοσης και κυρίως του 12ου αιώνα.⁶⁸ Η απόδοση των κινητικών εικόνων επιτυγχάνεται πια όχι με τη ρητορική τέχνη και τη δύναμη του λόγου, αλλά από το κάλλος της περιγραφόμενης εικόνας, ενώ οι μέθοδοι οπτικοποίησης της κίνησης είναι πολύ πιο περιορισμένες συγκριτικά με τους λογοτεχνικούς καρπούς του προηγούμενου αιώνα. Αυτό ασφαλώς οφείλεται στην αντίληψη των συγγραφέων της ύστερης βυζαντινής περιόδου που παραδέχονται άμεσα πως η τέχνη είναι ανώτερη του λόγου τους, θέση diametρικά αντίθετη με την επικρατούσα άποψη μεταξύ των συγγραφέων εκφράσεων του 12ου αιώνα.⁶⁹

Παράλληλα, οι πολλές επαναλήψεις, που εντοπίζονται ακόμη και σε κείμενα υψηλής λογοτεχνικής αισθητικής, όπως ο «*Βυζάντιος*» του Μετοχίτη, ή η προσκόλληση σε δομικά πρότυπα (Ιωάννης Ευγενικός) και η μίμηση λογοτεχνικών έργων προηγούμενων εποχών, δημιούργησε κείμενα υφολογικά κατώτερα, στα οποία απουσιάζει η ένταση, η ευφυνία και η ενάργεια των εκφράσεων των προηγούμενων αιώνων. Παρά την επιβίωση, συνεπώς, του είδους και την ικανοποιητική παρουσία εκφραστικών κειμένων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, είναι εμφανής η ποιοτική υποβάθμιση των έργων αυτών και της λογοτεχνικότητάς τους. Η πορεία του λογοτεχνικού είδους της έκφρασης κατά τους τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας μοιάζει επομένως να αντανακλά το προβληματικό πνευματικό περιβάλλον της εποχής της πτώσης και μια επίπλαστη ακμή πριν το οριστικό τέλος.

Τμήμα Φιλολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
nikou@lit.auth.gr
itaxidis@lit.auth.gr
ichrysos@lit.auth.gr

68. Βλ. σχετικά I. Taxidis, *The ekphraseis in the Byzantine literature of the 12th century* [Hellenica 88], Alessandria 2021.

69. Βλ. χαρακτηριστικά: Πεδιάσιμος, "Εκφρασις (όπως σημ. 60), 134.61-62: *Πέρας μὲν οὖν ἔστω τοῖς λεγομένοις, εἰ δὲ τι καὶ παρῆται τοῖς λόγοις, συγγνωστέον νεῶ κάλλη διεξιούσι τῆς αὐτῶν δυνάμεως κρείττονα*. Βλ. επίσης Αγαπητός/Hinterberger / Μήτση, *Εἰκόν* (όπως σημ. 3), 48.

ABSTRACT

THE “EKPHRASEIS” IN THE LITERATURE OF LATE BYZANTINE PERIOD (13th -15th c.)

This article presents and examines the *ekphraseis* (in prose or in verse) that appear in the literature of the late Byzantine period. After a brief introduction to the rhetoric of the palaeologean renaissance, the *ekphraseis*, autonomous or incorporated into texts, are presented and classified on the basis of a common outline. At the same time, in addition to the use of motifs, images and specific stylistic features or structure issues, the study examines also the descriptive techniques chosen by their authors.